

चिंतन - सामग्री

-- द. बा. ठेंगडी

मूल्य एक रुपया पन्नास पैसे

भारतीय विचार साधना पुणे,

१८४७ सदाशिव पेठ, पुणे ४११ ०३०

द्वारा

प्रकाशित

श्री. दत्तोपंत ठेंगडी यांची

अन्य पुस्तके

- (१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर १-००
[' सांगली अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँक, सांगली, येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या छायाचित्राचे अनावरण करण्यात आले, त्या प्रसंगी झालेले भाषण.]
- (२) संघशक्तीचे सामर्थ्य १-००
[महाड संघशाखेवरील बौद्धिक वर्ग]
- (३) राष्ट्रपुरुष छत्रपती शिवराय १-००
[छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या पुण्यतिथीनिमित्त दि. १२ एप्रिल १९७९ या दिवशी रायगड येथे झालेले भाषण.]
-

चिंतन - सामग्री

-- द. बा. ठेंगडी

प्रकाशक :

श्री. ब. शं. दाते,
भारतीय विचार साधना, पुणे.
१८४७ सदाशिव पेठ,
पुणे ३०.

□

मुद्रक :

श्री. म. द. कस्तुरे,
महाराष्ट्र मुद्रण शाळा,
१७८६ सदाशिव पेठ,
पुणे ३०.

□

मूल्य एक रुपया पन्नास पैसे

□

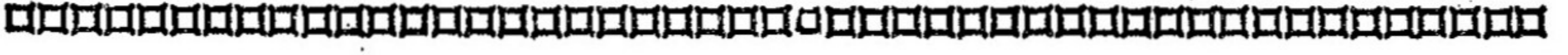
१५ ऑगस्ट १९७९

□

पुनर्मुद्रण

२६ जानेवारी १९८०

चिंतन - सामग्री

श्रीगुरुजींनी प्रकट केलेल्या
समग्र जीवनविषयक विचारांचा
एक मागोवा

स्थायी विचार

श्रीगुरुजींनी मांडलेल्या समग्र विचारदर्शनाकडे | संकेतदृष्टीने पाहण्याचा हा अल्पसा प्रयत्न आहे. त्यांनी जे विचार आपल्याला दिले त्याचे थोडक्यात दर्शन घ्यावे अशी कल्पना आहे. त्यांनी मांडलेल्या प्रासंगिक व स्थायी विचारांपैकी केवळ स्थायी विचारांचाच परामर्श येथे घेतलेला आहे.

त्यांनी जीवनाच्या सर्वच पैलूंवर विचार केला होता आणि तो विचार जो व्यवस्थितपणे समजू शकला असेल त्यालाच खऱ्या अर्थाने या विषयावर बोलण्याचा अधिकार आहे. आपल्याकडे अशी कल्पना आहे की खरे दर्शन केवळ बौद्धिक स्तरावर होऊ शकत नाही. “यो बुद्धेः परतस्तु सः।” असा मनुष्य द्रष्टा असू शकतो आणि तशी योग्यता ज्यांची नाही त्यांना ते दर्शन शक्य नाही. स्वतः श्रीगुरुजी ज्या स्थितीत होते त्या स्तरावरून त्यांनी जीवनाचे दर्शन घेतले व आपणास काही विचार दिले. श्रीगुरुजींचे विचार केवळ बौद्धिक पातळीवर राहणारे नव्हते. त्यांच्या ज्ञानाची झेप बुद्धीच्याही पलीकडची होती. “The knowledge flashes upon him” “यस्य देवे पराभक्तिः यथा देवे तथा गुरौ । तस्यै ते कथिताऽह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः।” हा त्यांचा ज्ञानस्तर होता.

२ : चिंतन-सामग्री

श्रीगुरुजींचे दर्शन हे समग्र होते, सर्वेकष होते आणि एकात्मही (Integrated) होते. त्यांच्या विचारांचे दोन भाग पडतात. त्यांनी राझाला मार्गदर्शक या नात्याने निरनिराळ्या प्रसंगी विचार व्यक्त केले. त्या विचारांचे महत्त्व त्या त्या प्रसंगांच्या दृष्टीने तसेच ऐतिहासिक दृष्टीने होते; परंतु त्याच बरोबर त्यांनी स्थायी दर्शन हेही आपल्या-समोर ठेवले आहे. आपल्याला त्यांतील केवळ स्थायी विचारांचा परामर्ष घ्यावयाचा आहे.

अद्ययावत् पुरोगामी (Modern Progressive) विचार असा की, एखादी गोष्ट बरोबर (right) तरी किंवा चूक तरी. परंतु श्रीगुरुजी असे मानीत की कोणत्याही विचारांचे वर्गीकरण केवळ ' बरोबर ' किंवा ' चूक ' असे करणे योग्य नव्हे. खरे म्हणजे ' बरोबर ', ' अधिक बरोबर ', ' अधिकाधिक बरोबर ' (right, more right, still more right) असेही वर्गीकरण व्हावयास पाहिजे. तसेच truth, higher truth, still higher truth, असे म्हणणे योग्य आहे. जैन दर्शनांतील स्याद्वादानुसार श्रीगुरुजींची विचारपद्धती होती.

त्याचप्रमाणे हे देखील लक्षात घेतले पाहिजे की श्रीगुरुजींचे विचार आजकालच्या ' क्रांतिकारी, अपक्रांतिकारी, क्रांतिविरोधी, उल्क्रांतिवादी ' अशा वर्गीकरणात घालता येणार नाहीत.

साधनानाम् अनेकता

अशा प्रकारे सर्वेकष विचार करणारी मंडळी आपल्या देशात थोडीशीच होऊन गेली आहेत, आणि परदेशांतही थोडीच झाली आहेत. या सर्व मंडळींनी जेव्हा सामग्र्याने विचार केला तेव्हा साहजिकच पहिला प्रश्न सगळ्यांच्या समोर आला, आणि सर्वांना त्याचे उत्तर द्यावे लागले, की हे जे अस्तित्व आहे, ही जी वैश्विक रचना आहे, ही कोठून निघाली आणि कोणीकडे जात आहे ? इंग्रजीमध्ये याला Cosmology असे म्हणतात. याविषयी आपल्या येथे तपश्चर्येच्या आधारावर आपल्या ऋषिमुनींनी असे उत्तर दिले, ' एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति । ' या पद्धतीने सर्व श्रेष्ठ महाभाग जरी एकाच परम तत्त्वाला पोहोचले तरी त्यांनी निरनिराळ्या शब्दांनी त्याचे वर्णन केले आहे. हे जे चैतन्य आहे त्याला केंद्र समजून सर्व विचार व्हावयास पाहिजे; आचार व्हावयास पाहिजे; रचना व्हावयास पाहिजे आणि ह्या परम तत्त्वाचा त्याकरता साक्षात्कार व्हावयास पाहिजे, अशी आपल्या हिंदू परंपरेप्रमाणे श्रीगुरुजींची धारणा होती. हा जो साक्षात्कार आहे तो प्राप्त करण्याच्या मार्गांमध्ये फार विविधता आहे. ' साधनानाम् अनेकता ' आहे. कोणतीही एक साधना बरोबर व बाकीच्या सर्व चूक, असे म्हणता येणार नाही.

न्यूनतम आचारधर्म

परंतु सर्वसामान्य व्यक्तींकरिता त्यात काही आचारधर्म असावा, त्याशिवाय चालणार नाही. काही श्रेष्ठ पुरुषांनी अशा आचारधर्माचा निषेध केला आणि ते म्हणाले

की ही समजून घेण्याची गोष्ट आहे. त्याकरिता कर्मकांड (rituals) आवश्यक नाही. कर्मकांड-यमनियम-आवश्यक नाही असे वाटणारे काही श्रेष्ठ पुरुष असू शकतात. तसे मत श्री जे. कृष्णमूर्ती यांनी मांडले. श्रीगुरुजींचे मत असे होते की स्वतः जे. कृष्णमूर्ती किंवा त्यांच्या श्रेणीतील जे लोक आहेत त्यांच्याकरता कदाचित् हे म्हणणे योग्य असेल; परंतु कर्मकांडाशिवाय साक्षात्कार प्राप्त करून घेणे सर्वसाधारण मनुष्याच्या आवाक्यातील नाही. त्यामुळे काहीतरी आत्मनियमनासाठी (self discipline) आचारधर्म हा प्रत्येकाला आवश्यक आहे. आणि या आचारधर्माचे काटेकोर पालन काही वर्षे केल्यानंतर मनुष्य त्या पुढच्या अवस्थेपर्यंत जाणे शक्य आहे. ज्याला आपल्या येथे सर्वतंत्र स्वतंत्र-परमहंस-म्हटले आहे त्याला या आचारधर्माची आवश्यकता नाही; परंतु सर्वसाधारण नियम म्हणून आचारधर्म हा असायला पाहिजे, असे श्रीगुरुजींचे मत होते. त्यांच्या स्वतःच्या जीवनामध्येसुद्धा त्या दृष्टीनेच त्यांचा व्यवहार होता.

पाळलेले पथ्य

त्यात त्यांनी एक पथ्य पाळले होते, हे विचार केल्याशिवाय सहसा ध्यानात येत नाही. भगवान श्रीरामकृष्ण परमहंसांचे शिष्य, स्वामी विवेकानंदांचे ज्येष्ठ गुरुबंधु, स्वामी अखंडानंद हे त्यांचे आध्यात्मिक गुरु होते, आणि शेवटपर्यंत 'हे आपले गुरु आहेत' हे गुरु-शिष्य नातेही श्रीगुरुजींनी पाळले होते; परंतु हा व्यक्तिगत गुरु-शिष्य संबंध, रामकृष्ण मिशनचा संबंध, आचार धर्माविषयी व्यक्तिगत आग्रह, 'ह्यांपैकी कोणत्याही गोष्टीचा उच्चार इतरांशी बोलताना त्यांनी केलेला नाही. आध्यात्मिक संप्रदाय या नात्याने लोकांना इकडे वळवावे अशा प्रकारची स्वाभाविक इच्छासुद्धा त्यांनी दर्शविली नाही. हा विषय त्यांनी स्वतःपुरताच मर्यादित ठेवला होता. उलटपक्षी १९५८ मध्ये गुरुपौर्णिमा महोत्सवप्रसंगी बोलताना एक विशेष वाक्य त्यांनी उच्चारले होते. "आपल्या येथे गुरु-शिष्याचे नाते अतिशय पवित्र मानण्यात आले आहे; परंतु संघटनेचे कार्य करताना व्यक्तिगत जीवनामध्ये गुरु-शिष्याचे पवित्र नाते बाधा म्हणून येऊ नये हा विवेक ठेवावा लागेल." हा विवेक (balance) ठेवून त्यांनी स्वतः व्यक्तिगत जीवनामध्ये ती साधना केली होती.

मनुष्य व निसर्ग

हा सर्व वरच्या स्तरावरचा विचार झाल्यानंतर साहजिकच एकूण जी दृश्य सृष्टी आहे त्या सृष्टीशी मनुष्याचा काय संबंध आहे हा पुढचा प्रश्न आपल्यासमोर उपस्थित होतो. पश्चिमेकडे एक प्रबळ विचार (predominant view) आहे की, मनुष्य हा सर्वश्रेष्ठ आहे. सर्व सृष्टी ही मनुष्याकरता आहे. म्हणून मनुष्येतर जी काही सृष्टी आहे, ज्याला आपण स्थूलमानाने सचेतन-अचेतन म्हणतो, (वास्तविक सर्व सचेतनच आहे) त्यावर मनुष्याने विजय प्राप्त करावयाचा. श्रीगुरुजी हायस्कूलमध्ये असताना पाठ्य-

क्रमामध्ये ' Conquest of Nature ' या नावाचे एक पुस्तक त्यांना होते. ही जी Conquest of Nature ची कल्पना आहे त्यामध्ये जणू काही निसर्ग आणि मनुष्य यामध्ये संघर्ष आहे आणि या संघर्षामध्ये मनुष्याने निसर्गावर विजय प्राप्त करावयाचा आहे असे अभिप्रेत आहे. ही संघर्षाची कल्पना योग्य नाही. निसर्ग आणि मनुष्य यांत परस्पर साहचर्य असावे; परस्परांना पोषक अशाच या दोन गोष्टी असाव्यात आणि यातच मनुष्याचे कल्याण आहे. या दृष्टीने निसर्गाशी जे संबंध आहेत ते conquest चे नाहीत तर परस्परपूरक आहेत असे ते प्रतिपादन करीत. निसर्गावर विजय प्राप्त करण्याची इच्छा मनुष्याला घातक होईल. निसर्गाला स्वतःकरता जास्तीत जास्त राबविण्याची, exploit करण्याची इच्छा पश्चिमेकडे उत्पन्न झाली आहे आणि त्यातून निसर्ग व मनुष्य यांतील समतोल तिकडे सुटलेला आहे. हे मनुष्यजातीला पुढे त्रासदायक होईल असे त्यांना वाटत होते. हे जे निसर्गाचे exploitation — शोषण — चालू आहे ते जर विवेकहीन, अनियंत्रित (indiscriminate, unrestrained) असेल तर त्यामुळे नुकसानच होईल.

निसर्गाचे दोहन

दोन प्रकारे आपण निसर्गाकडे पाहू शकू. निसर्गाला जेव्हा मनुष्य राबवील त्यावेळी अशा काही गोष्टी निसर्गाकडून घेईल की त्या गोष्टी निसर्ग पुन्हा उत्पन्न करू शकतो. जसे, पाने, फळे इत्यादी. ह्या गोष्टी निसर्गाकडून पुन्हा उत्पन्न होणाऱ्या आहेत; पण निसर्गामध्ये अशाही काही गोष्टी आहेत की ज्याचे पुनर्निर्माण (reproduction) निसर्ग करीत नाही. जसे, खनिज द्रव्ये, तेल, आदी. ह्या गोष्टींचा वापर फार संयमाने करावयास पाहिजे. ज्या गोष्टींचे पुनर्निर्माण होऊ शकते त्यांचा भरपूर वापर करावयास हरकत नाही. मात्र ज्याचे पुनर्निर्माण होऊ शकत नाही, त्यांचा वापर कोणत्या पद्धतीने करावयाचा ? आपण गाईचे दोहन करतो. दोहन ही एक चांगली समजावून घेण्यासारखी प्रक्रिया आहे. दोहन करताना आपण गाईचे स्तन किंवा आंचळ कापून घेत नाही, किंवा रक्तासह सगळे दूध शोषूनही घेत नाही. तर गाय जिवंत राहिल, सुदृढ राहिल, वासराला दूध देऊ शकेल अशा बेताने आपण गाईपासून दूध घेतो. हे जे दोहन (milking) आहे त्याच पद्धतीने निसर्गाचे दोहन (milking the Nature) व्हावे. त्यातच अंतिम कल्याण आहे, असे श्रीगुरुजींना वाटे. त्यामुळे त्यांनी अशी भीती प्रकट केली होती की खनिज द्रव्यादी पुनर्निर्माण होऊ न शकणाऱ्या गोष्टींना सर्रास वापर पश्चिम आज करते आहे, त्यामुळे उद्या इंधन-टंचाई (energy crisis) उत्पन्न होईल. ही जी भीती त्यांनी प्रकट केली होती ती आज खरी ठरलेली दिसत आहे.

मनुष्येतर जीवसृष्टी

निसर्ग व मनुष्य यांचा संबंध हा जसा विचाराचा एक भाग आहे तसा मनुष्य

व मनुष्येतर जीवसृष्टी यांच्याही संबंधाविषयी विचार करण्याची आवश्यकता आहे. या करता पश्चिमेकडील काही थोडे विचारवंत सोडले तर पश्चिमेचा एकूण विचार हा स्वकेंद्रित (homocentric) आहे. याचा अर्थ असा की, सर्व विश्व, अस्तित्व, म्हणून जे आहे त्याचे केंद्र ही मनुष्यजाती आहे. आणि मनुष्याकरताच या अस्तित्वाचा उपयोग आहे असे समजून विचार व आचार करावयाचा. ही आत्मकेंद्री प्रवृत्ती (homocentrism) बरी नाही. तर विश्वालाच विचाराचे केंद्र मानून एकूण विश्वरचनेत मनुष्याचे जे काही स्थान असेल ते sense of proportion ठेऊन त्या दृष्टीने मनुष्याने विचार करावयास पाहिजे. मनुष्यच सर्वप्रमुख आहे, केंद्र आहे, आणि त्याच्याकरता सर्व विश्व आहे किंवा इतर जीवसृष्टी आहे असे मानणे बरोबर नाही. श्रीगुरुजी अंतिम तत्वालाच, चैतन्यालाच, केंद्र मानून त्यालाच सर्वश्रेष्ठ स्थान देत असत. त्यामुळे मनुष्येतर जीवसृष्टीकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन पश्चिमेच्या दृष्टिकोनापेक्षा निराळा आहे.

पुढील पिढ्यांचाही विचार

मनुष्यजातीचा आपण विचार केला तर त्यामध्येसुद्धा एका विशेष दृष्टीने पश्चिमेने समतोल (balance) सोडलेला आहे असे श्रीगुरुजींना वाटे. आज जे लोक जिवंत आहेत ते जर आपल्या पिढीपुरताच व फार जवळचाच विचार करतील व कालांतराने येणाऱ्या पुढच्या पिढ्यांचा विचार करणार नसतील आणि सर्व गोष्टींचा उपभोग किंवा उपयोग आपण आहोत तोपर्यंत सर्वप्रकारे करून घ्यावयाचा, पुढे जे होईल ते होईल अशा प्रकारची जी प्रवृत्ती आहे ती मनुष्यजातीला घातक ठरेल. विशेषतः सुखोपभोगाकरता किंवा ज्ञानपिपासेकरता जे निरनिराळे शोध (inventions) लागत आहेत त्या दृष्टीने त्यांचे मत असे होते की विज्ञानाची (Science) प्रगती ही जितकी जास्त होईल तितकी व्हावी. कारण जर विज्ञान जास्तीत जास्त प्रगत झाले तर निराळ्या मार्गाने विज्ञानसुद्धा, ज्या अंतिम तत्वाचा साक्षात्कार आपल्या द्रष्ट्यांनी घेतला त्या तत्वापर्यंत जाऊन पोहोचेल; किंवा भौतिक प्रयोगावर (experiment) जास्त अवलंबून राहिल्यामुळे ते अंतिम तत्वापर्यंत जाऊ शकले नाहीत तरी कमीतकमी आपल्या मर्यादा काय आहेत याची जाणीव विज्ञानाला होईल. या दोन्ही दृष्टींनी विज्ञानाची जास्तीत जास्त प्रगती व्हावी ही गोष्ट त्यांना आवश्यक वाटत होती; परंतु पुढचा प्रदीर्घकालीन विचार समोर ठेवून वैज्ञानिक शोधांचा उपयोग झाला तर त्यामुळे पुढे जायला समर्थ साधन प्राप्त होईल. एक प्रकारचा निसर्गाचा समतोल (balance) साधेल. मानव, वायुमंडल, निसर्ग, अर्थ, इत्यादी शास्त्रे व विज्ञान या सगळ्यांत ताळमेळ घालता येईल. येथे Economics, Ethics आणि Ecology इत्यादींचा सामग्र्याने (integrated) असा विचार व्हावयास पाहिजे. अला अलग पृथक् विचार झाला तर त्यातून नुकसान होईल.

वायुमंडल शास्त्र आणि अर्थशास्त्र यांचा साकल्याने (integrated) विचार न झाल्याने कोणते कोणते प्रश्न औद्योगिक राष्ट्रांपुढे उभे राहिले आहेत ? जे प्रश्न उत्पन्न झाले

आहेत व जे आज आपल्याला जाणवतात त्याची कल्पना श्रीगुरुजींनी फार पूर्वी केली होती. म्हणूनच विचार हा समग्र (integrated) असावा, एका पिढीचाच केवळ विचार करून चालणार नाही, असे ते आग्रहाने म्हणत.

संघर्ष नव्हे, तर सहकार्य

जगाच्या निरनिराळ्या भागात निरनिराळे लोक राहतात. त्यांची प्रगतीची अवस्था निरनिराळी आहे. काहींनी राष्ट्र ही अवस्था प्राप्त करून घेतली असेल तर काहींनी नसेल. या निरनिराळ्या प्रकारच्या राष्ट्रांत मनुष्यजातीची किमान रचना काय असावी? सर्वत्र मानवी रचनेचा आधार सहकार्य (Co-operation) हा असावा, स्पर्धा (Competition) किंवा संघर्ष (Conflict) नसावा. या दृष्टीने एकूण मनुष्यजातीमध्ये जर सहकार राहिला तर त्यामुळे सगळ्यांचे कल्याण होईल. हे खरे की निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्ये स्पर्धा उत्पन्न झाली की युद्धाचे प्रसंग येतात, हे ध्यानात घेऊन प्रत्येक राष्ट्राने युद्धाची क्षमता ठेवावी; आपल्याही राष्ट्राने क्षात्रधर्माची जोपासना करावी; हे वास्तववादी—(realistic) होय. परंतु त्याचबरोबर संपूर्ण मानवजातीच्या प्रगतीसाठी युद्ध टाळता आले तर बरे.

युद्धपिपासाविरहित क्षात्रधर्म

राष्ट्रांच्या परस्पर संबंधांविषयी दोन अतिरेकी विचार आपल्यासमोर आलेले आहेत. एक आहे आत्यंतिक अहिंसेचा. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी “संन्यस्त खड्ग” या आपल्या नाटकात त्याच्यावर प्रकाश टाकला आहे. त्यामध्ये आजच्या स्थितीत आत्यंतिक अहिंसा ही राष्ट्राला घातक आहे असा विचार मांडला आहे. दुसरा अतिरेकी विचार पश्चिमेमध्ये नित्सेने मांडला आहे. बिस्मार्क, हिटलर, मुसोलिनी यांनी त्याचा आधार घेऊन अमुकरण केले आहे. तो विचार म्हणजे युद्ध ही मनुष्यजातीच्या प्रगतीला आवश्यक गोष्ट आहे. आणि या विचारांचे सार लिहिताना आपल्या येथील श्री. हरिहर वामन देशपांडे यांनी एका जुन्या आयेंचे बिडंबन करून म्हटले आहे, “युद्धानेच मनुष्या आले श्रेष्ठत्व या जगामाजी। न दिसे एकही वस्तू युद्धानेही असाध्य आहे जी॥” इतका त्याचा प्रभाव बिस्मार्क, हिटलर, मुसोलिनी यांच्यावर झाला होता. खरे तर जे युद्ध, संघर्ष गुणवत्तेच्या दृष्टीने सर्वांत श्रेष्ठ असते, जे मनुष्याच्या मनात चालते ते खरे उपकारक युद्ध होय. “रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग” असे जे म्हणण्यात आले आहे ते त्या दृष्टीने. असे युद्ध होणे ही खरोखर मनुष्याच्या श्रेष्ठत्वाची कसोटी आहे; परंतु निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्ये युद्ध होणे हे मानवतेला घातक आहे. हे टाळायला पाहिजे. परंतु युद्ध नको असे जरी आपल्याला वाटले तरी युद्धाची क्षमता म्हणून क्षात्रधर्माची जोपासना व्हावयास पाहिजे.

जगद्राज्य

आज निरनिराळ्या राष्ट्रांमध्ये स्पर्धा आहे. मानवी प्रयत्नाचा पुष्कळसा भाग द्विस्वक्ती (duplication) किंवा पुनरावृत्ती (multiplication) मध्ये वाया जात आहे. वास्तविक जर परस्पर सहयोगाने सर्व जग चालले तर एक उत्तम जागतिक नियोजन (world planning) होऊ शकते. उदा. आर्थिक क्षेत्राचा जर विचार केला तर जगाच्या ज्या भागामध्ये जी वस्तू कमी खर्चाने, कमी श्रमात, उत्पन्न होऊ शकते ती वस्तू जगातील सर्व लोकसंख्येसाठी निर्माण करावयाची व जगातल्या सर्व राष्ट्रांना त्यांच्या आवश्यकतेला अनुसरून त्या वस्तूचे वाटप करावयाचे. आज 'एक जगत्' ही कल्पना नसल्यामुळे आणि परस्पर राष्ट्रांत स्पर्धा असल्यामुळे, ती वस्तू प्रत्येक राष्ट्राला पुन्हा निर्माण करावी लागते. त्यांना निसर्गसुलभता नसल्यामुळे खर्चही जास्त होतो व मानवी प्रयत्नही जास्त लागतात. तेव्हा मानवी प्रयत्न आणि साधन संपत्ती (resources) या दोहोंचीही होणारी उधळपट्टी टाळता येईल. सर्व जगामध्ये अशा प्रकारचे सहकार्य असेल तर World Government उत्पन्न होईल असे त्यांना वाटे. परंतु श्रीगुरुजींची World Government ची जी कल्पना होती, ती अन्य विचारवंतांनी मांडलेल्या कल्पनेपेक्षा बरीचशी भिन्न होती. दोन्ही महायुद्धानंतर League of Nations आणि United Nations अशा जागतिक संस्था निर्माण झाल्या, हे आपल्याला माहित आहे. परंतु त्यांना 'World Government' ही संज्ञा देता येणार नाही. कारण या जागतिक संस्था असल्या तरी जगामधल्या बड्या राष्ट्रांच्या बटिक (hand-maid) म्हणूनच या संस्थांचा आज उपयोग होत आहे.

महाराज्य नव्हे; विश्वसहयोग

याशिवाय या 'विश्व राज्या' विषयी पूर्वी होऊन गेलेल्या जगज्जेत्यांचा विचारही थोडा भिन्न होता. अलेक्झँडर, सीझर व (युरोपपुरता मर्यादित असा) नेपोलियनचाही विचार होता. पण यांची ही जी World Government ची कल्पना होती ती महाराज्याची (Empire ची) होती. Empire म्हणजे साम्राज्य नव्हे. Empire म्हणजे एकच शासनकेंद्र असावे व त्या शासनकेंद्राखाली जगातल्या सर्व लोकांनी राहावे. सर्व जगावर हुकूमत चालावी अशा शासनकेंद्राची कल्पना. ही कल्पना आपल्या हिंदू परंपरेत नाही. आपल्या येथे 'साम्राज्य' किंवा 'चक्रवर्तित्वा'चा आदर्श आहे. त्यामध्ये प्रत्येक राष्ट्र हे पूर्णपणे स्वतंत्र असावे, सार्वभौम (Sovereign) असावे, अशी कल्पना आहे. सर्व राष्ट्रांना व समाजांना परस्पर संबंधाकरिता मदत करणारे, परस्परांचा सहयोग दृढ करणारे, परस्पर संबंधाचे नियमन करणारे अशा प्रकारचे विश्व केंद्र म्हणजे World Government ही आपली कल्पना आहे. या विश्व केंद्राखाली, आपले सार्वभौमत्व कायम ठेऊन, परस्पर सहयोगाच्या

८ : चिंतन-सामग्री

आधारावर सर्व राष्ट्रीय राज्ये एकमेकांबरोबर व्यवहार करू शकतील अशा प्रकारची ही World Government ची त्यांची कल्पना होती. 'चक्रवर्तित्वा'ची जी कल्पना आहे ती त्यांनी या पद्धतीने मांडली.

राष्ट्र व राज्य

World Government च्या सहाय्याने मनुष्यजातीमध्ये परस्पर सहकार्य घडवून आणावे हे आवश्यक असले तरी ही गोष्ट निकटच्या भविष्यकाळामध्ये शक्य होणार नाही. कारण त्यासाठी व्यक्ती, व्यक्तिसमूह, राष्ट्र यांच्या मनोवृत्तीमध्ये काही मूलभूत फरक होण्याची आवश्यकता आहे. निकटच्या भविष्यात हे होण्याची शक्यता कमी आहे. राष्ट्र आणि राज्य एकच आहेत असे मानण्याची काही पाश्चात्य राज्यशासन विचारवंतांची जी पद्धती आहे ती चुकीची आहे. राष्ट्र आणि राज्य पुष्कळ वेळा समव्याप्त (Co extensive) असतात. परंतु तरी देखील राष्ट्र म्हणजे राज्य नव्हे. योगी अरविंदांनी The State is not the Nation असे म्हटले आहे. तितक्याच आग्रहाने श्रीगुरुजींनीही म्हटले आहे की, राष्ट्र ही वेगळी गोष्ट आहे आणि राज्य ही वेगळी गोष्ट आहे. राज्य (State) हा निर्जीव mechanism आहे. राष्ट्र हा एक Living organism आहे. यात जो फरक आहे तो ध्यानात घेतला पाहिजे. राज्याविषयी एक आदर्श अवस्था आहे. हिंदूंनी ती आदर्श रचना मांडली. "न राज्यं नैव राजाऽसीत्, न दण्ड्यो न च दाण्डिकः।" अशा प्रकारचा शासनविहीन समाज हीच आदर्श रचना आहे. पाश्चिमात्य देशांतसुद्धा डाव्या (Leftist) विचारकांनी शासनविहीन समाजाचा विचार मांडला आहे. या विचाराला Anarchism असे पश्चिमेत नाव आहे. या दृष्टीने प्रुधॉ (Proudhon), बाकुनिन (Bakunin) आणि क्रोपोटकीन (Kropotkin) या तीन विशेष विचारकांची नावे आपल्यासमोर येतात.

शासनविहीन समाज

या विचारवंतांनी असे म्हटले आहे की, शासनविहीन समाज निर्माण करावयाचा असेल तर त्याकरता आजचे राज्ययंत्र (State apparatus) कोलमडून टाकले पाहिजे. एकदा हे कोलमडून पडले की त्यातून आपोआप शासनविहीन समाजाची निर्मिती होईल. या समाजाची रचना कशी असेल याविषयी क्रोपोट्किन यांनी म्हटले आहे की यात शासन राहणार नाही, परंतु निरनिराळ्या Self-organizations राहतील. त्याचे विवरण त्यांनी असे केले आहे की एकाच प्रकारचे काम करणारे, एकाच उद्योगातले जे आहेत त्यांचा एकेक समूह. असे विभिन्न समूह—जे स्वायत्त आहेत, स्वयंशासित आहेत आणि जे परस्पर सहकार्याने (mutually co-operative) जगत आहेत. ह्या Self-organizations स्वतःचे काम स्वतः पाहतील आणि सार्वजनिक कामाकरता एकमेकांना मदत करतील. ही शासनविहीन समाजाची त्यांची कल्पना आहे.

धर्माचाच केवळ आधार

परंतु क्रांतीनंतर आपोआप शासनविहीन समाज निर्माण होईल हे म्हणणे बरोबर नाही, असे कार्ल मार्क्सने म्हटले आहे. त्याने Higher State of Communism ची कल्पना मांडली. क्रांत्युत्तर समाजाची रचना कशी असावी याबद्दल क्रोपोट्किनने जशी काही कल्पना मांडली होती तशा प्रकारची कल्पना कार्ल मार्क्सने मांडली नाही. Anarchism चा विचार अपूर्ण आहे, कारण आजचे State apparatus गळून पडले तरी त्यामुळे निर्माण होणारा शासनविहीन समाज आपोआप चालू शकेल हे शक्य नाही. त्याला काही 'विशिष्ट अवस्थेची' आवश्यकता आहे, असे कार्ल मार्क्सचे मत आहे. श्रीगुरुजींनासुद्धा क्रांत्युत्तर समाज हा आपोआप शासनविहीन होऊ शकेल ही कल्पना मान्य नव्हती. त्याकरता काही 'विशिष्ट अवस्थे'ची आवश्यकता आहे असे, हिंदूपरंपरेला अनुसरून, त्यांना वाटत होते. या अवस्थेच्या स्वरूपाबद्दल मार्क्सने असे म्हटले आहे की, क्रांती proletariat ची व्हावी आणि त्यानंतर शासनविहीन समाजाच्या अंतिम अवस्थेकरता एक क्रांति शक्ती म्हणून dictatorship of the proletariat च्या आधिपत्याखाली समाज हा शासनविहीन होण्याकरिता तयार होईल. इतकी तयारी झाली की मग आपोआप State will wither away. ही जी dictatorship of the proletariat आहे ती हवेत विरून जाईल, स्वतःला नष्ट करून घेईल, असे मार्क्सने म्हटले आहे. श्रीगुरुजींना ही कल्पना अव्यवहार्य (impractical) अशी वाटत होती. त्यांचे असे म्हणणे होते की, संक्रमणावस्थेत (transitional stage) कोणाची का असेना पण dictatorship आली तर स्वतःचे अधिकारक्षेत्र वाढवीत राहणे आणि स्वतःची पकड अधिक काळ टिकवीत राहणे हा जो सत्तेचा स्वाभाविक गुण आहे (self-expansion and self-perpetuation) त्याला अनुसरून एकदा dictatorship उत्पन्न झाल्यावर, म्हणजे अधिकाराचे केंद्रीकरण झाल्यावर, सत्ता स्वतःला नष्ट करून घेईल हे म्हणणे बरोबर नाही. आणि या दृष्टीने through dictatorship, withering away of the state येईल हे self-contradiction आहे. परंतु आपल्या देशामध्ये शासनविहीन समाजाची अवस्था काय असावी याविषयी स्पष्टपणाने म्हटले आहे, 'न राज्यं नैव राजाऽसीत्'; त्यांची पूर्वअवस्था काय होती, तर "धर्मेणैव प्रजाः सर्वाः रक्षन्ति स्म परस्परम्।" धर्माच्या आधारावर प्रजा एकमेकांचे संरक्षण करीत असत. धर्म ही कल्पना विस्तृतपणे सांगण्याची येथे आवश्यकता नाही. Religion ही अलग गोष्ट आहे, धर्म ही अलग गोष्ट आहे. "A vast social, industrial, economic scheme" असा धर्माचा एक पैलू भगिनी निवेदितांनी विशद केला आहे. या धर्मप्रवणतेच्या आधारावर आणि धर्माच्या व्यवस्थेच्या आधारावर हा शासनविहीन समाज हिंदुस्थानामध्ये राहू शकला असे दिसते. या धर्माच्या आधारावरच तो शासनविहीन होऊ शकेल, अन्यथा होऊ शकणार नाही. ही धर्मप्रवणता येण्याकरता बराच वेळ लागेल. परंतु आदर्श

१० : चिंतन-सामग्री

अवस्था शासनविहीन समाजाचीच आहे. आणि त्याचा आधार केवळ धर्मच होऊ शकतो.

समाज व सरकार

जवळच्या भविष्यकाळात समाज जर शासनविहीन व्हावयाचा नसेल तर शासन कोणत्या स्वरूपाचे असावे हा प्रश्न साहजिकच निर्माण होतो. तेव्हा न्यूनतम शासनाची आवश्यकता असावी, म्हणजेच सरकारची अधिकारक्षेत्रे कमीत कमी असावीत आणि व्यक्ती व व्यक्तिसमूह यांच्या रचना स्वायत्त असाव्यात, स्वयंशासित असाव्यात. समाजाने स्वतःच्या आधारावर चालावे. समाजाच्या स्वतःच्या परिपूर्तीकरता (fulfilment) असणाऱ्या निरनिराळ्या साधनांपैकी एक साधन म्हणजे सरकार आहे. सरकार हे साध्य व समाज हे साधन असे नसून, समाज हे साध्य व सरकार हे त्याच्या अनंत साधनांपैकी एक साधन होय. या दृष्टीने सरकाराच्या प्रकाराबाबतचा (form) कोणताही आग्रही विचार योग्य नाही. निरनिराळ्या परिस्थितीमध्ये निरनिराळ्या form of government ची उपयोगिता असू शकेल. सर्वसाधारण काळामध्ये विकेंद्रीकरण (decentralization) असावे, परंतु केंद्रीकरणाची आवश्यकताच असेल तेव्हा अलग अलग परिस्थितीमध्ये अलग अलग विचार करून form of government ठरवितां येईल. याबाबत आग्रह धरणे हे बुद्धिमत्तेचे लक्षण नाही.

व्यक्ती व समाज

राज्याच्या रचनेमध्ये व्यक्ती आणि राज्य, व्यक्ती आणि राष्ट्र, व्यक्ती आणि समाज (म्हणजेच राष्ट्रीय समाज) यांचे परस्पर संबंध काय असावेत याविषयी पश्चिमेकडे फार विचार झाला आहे. ज्या वेळी तिकडे हा विचार होत होता, त्या वेळी आपल्याकडे हा विचार नव्याने करण्याची आवश्यकता नव्हती. याचे कारण या सर्व गोष्टीविषयी परिपक्व विचार आपण आधीच केलेला होता. हिंदुराष्ट्र हे एक सनातन राष्ट्र असल्यामुळे व हिंदु-राष्ट्रामध्ये परिपक्वता असल्यामुळे ज्या कालखंडांत पश्चिमेच्या लोकांनी बरेच वाद माजवले त्याविषयी अधिक विचार आपल्याकडे पूर्वीच झाला होता. पश्चिमेमध्ये व्यक्ती आणि राष्ट्र, व्यक्ती आणि राज्य, व्यक्ती आणि समाज यांचे संबंध काय असावेत हा विचाराचा एक बिंदू होता. आमच्या येथे व्यक्ती आणि समाजाच्या संबंधांचा विचार करतांना व्यक्ती आणि एकूण समाज, राष्ट्र वा राज्य यांना जोडणारी एक साखळी मानली आहे. यामध्ये निरनिराळे, पृथक, जीवमान घटक (organisms) आहेत. व्यक्ती ही एकदम संपूर्ण समाजाशी संबद्ध करून विचार केला तर तो झेपण्यासारखा नाही. म्हणून व्यक्ती आणि समाज यांना जोडणाऱ्या कांही साखळ्या असाव्यात. रक्ताच्या आधारावरील 'कुटुंब' हा एक जीवमान घटक आहे. अशा एकेका घटकांशी संबंधित असे कर्माच्या आधारावरील व्यावसायिक संघ (professional groups) आहेत. या दोन साखळ्यांचा विशेषतः

विचार करावा असे हिंदू विचारकांचे मत आहे. व्यक्ती, समाज, राज्य, राष्ट्र यामधील साखळ्या स्वाभाविक रीतीने उत्पन्न होतात. म्हणून यांचा परस्पर संबंध काय असावा याविषयी सर्वेकष विचार करण्याची आवश्यकता आहे. निरनिराळे सामाजिक घटक (social organisms) हे एकमेकांपासून स्वतंत्र आहेत आणि ते एकमेकांशी निगडित नाहीत असे मानून या सर्व घटकांचा विचार करावयाचा अशी पश्चिमेकडे फॅशन आहे. त्यामुळे व्यक्ती आणि समाजाचा जेव्हा त्यांनी विचार केला आणि राज्याचा व राष्ट्राचा विचार केला तेव्हा व्यक्तीचे हित ही एक अलग गोष्ट आहे व समाजाचे किंवा राष्ट्राचे हित ही एक अलग गोष्ट आहे, या दोहोंमध्ये संघर्ष आहे आणि म्हणून व्यक्तीचे विकास क्षेत्र जास्त असावे की समाज आणि राज्याचे विकास क्षेत्र जास्त असावे ही चर्चा सुरू झाली. या चर्चेमध्ये व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या नावाखाली व्यक्तीच्या विकासाचे क्षेत्र अधिक विस्तृत असावे असे कोणी म्हणाले, तर सामाजिक शिस्तीच्या नावाखाली समाज किंवा राज्य यांचे अधिकार क्षेत्र जास्त असावे असे इतरांनी प्रतिपादिले. अशी ही ओढाताण (tug of war) व्यक्ती आणि सामाजिक घटक यांच्यामध्ये सुरू झाली. श्री गुरुजींचे असे म्हणणे होते की, या सर्व साखळ्या, घटक परस्पर पूरक आहेत.

विरोध नव्हे, विकासक्रम

बीज, अंकुर, झाडाचा बुंधा, शाखा, पाने, फुले आणि फळे ही जरी दिसायला भिन्न असली तरी एकाच विकासक्रमातून ही दृश्यमान झाली आहेत. विकासक्रमाच्या ज्या निरनिराळ्या अवस्था आहेत त्यांचे हे दृश्य स्वरूप अलग अलग रूपाने आपणास दिसते. बीज व अंकुर यांमध्ये झगडा आहे, झाडाचा बुंधा व शाखा यांमध्ये संघर्ष आहे, शाखा व पालवी यांमध्ये विरोध आहे असे मानणे चुकीचे आहे. मग फुलांचे अधिकारक्षेत्र (jurisdiction) अधिक असावे का फळांचे, हा विचार चुकीचा आहे, बालिश आहे. हा एक विकासक्रम आहे. याच पद्धतीने व्यक्तीपासून संपूर्ण ब्रह्मांडापर्यंत जे निरनिराळे घटक (organisms) आहेत, त्यांच्यासुद्धा विकासाच्या निरनिराळ्या अवस्था आहेत. आणि प्रत्येक व्यक्तीच्या जागृतीचा (Consciousness) हा विकास ज्या पद्धतीने झाला असेल, ज्या प्रमाणात झाला असेल, त्या प्रमाणात त्याचा अधिकार मानला पाहिजे. मनुष्य जन्म घेतो त्या वेळी त्याचे जागृतीचे अस्तित्वही विशेष भासत नाही. थोडे मोठे झाल्यावर त्याच्या जागृतीचा विकास होतो. तो कुटुंबाशी संलग्न होतो. आणखी थोडा विकास झाला म्हणजे तो आपल्या राष्ट्राशी एकात्म होतो. आणखी थोड्या विकासा-नंतर तो मानवतेशी एकात्म होतो व जर यापेक्षा त्याचा अधिक विकास झाला तर त्या वेळी 'स्वदेशो भुवनत्रयं' अशी जी आपल्या येथे संन्याशाची अवस्था मानली आहे, त्या प्रकारची त्याची मनःस्थिती होते. त्याच्या जागृतीचा जितका विकास झाला असेल तितका त्याचा अधिकार आहे. तो त्या त्या घटकाशी एकरूप होतो. परंतु वरच्या सर्व घटकांशी एकात्म झाल्यानंतर बाकी खालच्या सर्व सामाजिक घटकांशी (social organisms)

त्याची एकरूपता नष्ट होते असे नाही. तर व्यक्ती ही व्यक्तीशी, स्वतःशी, एकात्म असू शकते, त्याचवेळी कुटुंबाशी, राष्ट्राशी, मानवतेशी, एकूण सृष्टीशी आणि ब्रह्मांडाशीही अशा प्रकारची एकात्मता ठेवू शकते.

‘ अखंड मंडलाकार ’ समाज रचना

अशा प्रकारे व्यक्तीचा जो विकास आहे त्याला आपल्याकडे ‘ अखंड मंडलाकार ’ असे म्हटले आहे. ही रचना spiral सारखी आहे. ती concentric नाही. पश्चिमेची विचाराची पद्धत concentric आहे, तर आपली spiral ची आहे. अशा प्रकारचा क्रमबद्ध विकास व तदनुसार सुसंबद्ध समाजरचना असावी. विचारकांनी व्यक्ती, कुटुंब व कुटुंबसंस्था यापैकी कुटुंबसंस्थेला महत्त्व दिले आहे. ही कुटुंबसंस्था व्यवस्थित असावी, आपल्या शिस्तीनुसार असावी. समाजाची जी रचना आहे त्यामध्ये निरनिराळे व्यवसाय करणारे, निरनिराळे कर्म करणारे लोक यांचे निरनिराळे कर्मगत समूह असावेत.

स्वायत्त व्यावसायिक समूह

आपल्या येथे जातिव्यवस्थेबद्दल अतिशय निंदा करण्यात येत आहे. जी जातिव्यवस्था पूर्वी होती ती आज अस्तित्वात नाही. जातिभेद इंग्रजांनी वाढविले. तेही खऱ्या अर्थाने आज अस्तित्वात नाहीत. फक्त जातिवाद (casteism) मात्र अस्तित्वात राहिला आहे आणि तो देखील विकृत (perverted) अशा स्वरूपात राहिला आहे. पश्चिमेत ज्याप्रमाणे कर्मगत व्यक्तिसमूह निर्माण होत आहेत तसेच आपल्याकडे निर्माण होतील. पूर्वीची जातिव्यवस्था नष्ट झालेली आहे. पुढचीही व्यवस्था अजून पूर्णपणे निर्माण झालेली नाही; पण ती निर्माण होत आहे व होईल. अशा प्रकारचे व्यावसायिक संघ (professional groups) निर्माण होत आहेत. ते सुव्यवस्थित निर्माण व्हावेत. जशा ट्रेड युनियन्स आहेत, चेंबर्स ऑफ कॉमर्स आहेत, मेडिकल असोसिएशन किंवा इंजिनियर्स इन्स्टिट्यूट आहेत, अशा प्रकारे निरनिराळ्या कर्मावर आधारलेले व्यावसायिक समूह आहेत, त्यांनाही व्यवस्थित संघटित करावे. ही एक प्रक्रिया (process) आहे. ती गतिमान (accelerate) करावी. व्यावसायिक संघ (professional groups) ही एक प्राचीन कल्पना आहे. स्वायत्त, स्वयंशासित व परस्पर सहकार्याने चालणारे अशा प्रकारचे functional groups असावेत. पश्चिमेमध्ये अनेक विचारवंतांनी व्यावसायिक संघांचे महत्त्व आणि समाजरचनेमध्ये आधारभूत म्हणून त्यांना मानणे या प्रक्रियेवर आग्रह धरलेला आहे. या प्रक्रियेस syndicalism असे म्हणतात. श्री गुरुजींना शासनविहीन समाज व त्यामध्ये व्यावसायिक संघांची रचना अभिप्रेत होती. पश्चिमेमध्ये Guild Socialism म्हणून दुसरा एक विचार चाललेला आहे. त्यामध्ये व्यावसायिक संघ असावेत, ते स्वायत्त असावेत, परस्पर सहयोगी असावेत, परंतु ते

राज्याच्या अंतर्गत - सरकारच्या अंतर्गत - असावेत, अशा प्रकारची समाजरचना असावी असे मानले जाते. त्यामध्ये सर्वसाधारण काळात (normal times) समाजाच्या विभिन्न घटकांना (units) जास्तीत जास्त स्वायत्तता असावी व आपद्घर्म (emergency) या नात्याने सत्तेचे केंद्रीकरण व्हावयास हरकत नाही असे श्रीगुरुजींचे मत होते.

व्यक्तिविकास

या सर्वांचा आधार जी व्यक्ती, त्या व्यक्तीविषयी जितका सूक्ष्मतेने विचार व्हावयास पाहिजे होता, तितका पश्चिमेने केलेला नाही. त्यांनी बराकीकरण (regimentation) पद्धतीने हा विचार केला. व्यक्तीचा संपूर्ण विकास व्हावयास हवा, विकासाला आवश्यक अशी परिस्थिती, असे काम, त्याला उपलब्ध व्हावयास हवे. प्रत्येकाच्या स्वाभाविक प्रवृत्तीनुसार काम मिळाले तर मग त्याच्या विकासाला मदत होईल आणि मग काम आणि विश्राम या दोन्हीही अवस्था एकच आहेत असे त्याला वाटावयास लागेल. त्या दृष्टीने व्यक्तीच्या प्रवृत्तीनुसार काम दिल्यावर जे काही उत्पादन होईल ते त्याच्या पूर्ण शक्तिनिशी होईल, quality ही उत्तम राहील. तसे होणे स्वाभाविक आहे. अशा प्रकारे ज्या वेळी सर्व व्यक्ती कामे करतील व ते काम राष्ट्रसमर्पित होईल त्या वेळी एकूण कामाचा quantum आणि total national requirements यांचा समन्वय घडवून आणला जाईल. यालाच Total Planning म्हणतात. यामध्ये जास्तीत जास्त व उत्कृष्ट उत्पादन होईल व आवश्यकतेनुसार जास्तीत जास्त पूर्ती होईल. त्या दोन्ही गोष्टींचा सुंदर समन्वय होऊ शकेल. प्रत्येक मनुष्याला केवळ vacancy नुसार job मिळायला लागला तर a square peg in a round hole असे बहुधा होईल आणि त्यातून त्याचे जे उत्पादन पूर्ण व्हावयास हवे ते पूर्ण होणार नाही. ही आदर्श रचना ताबडतोब उत्पन्न होऊ शकणार नसली, तरी जितक्या प्रमाणात शक्य असेल तितक्या प्रमाणात व्हावी हे योग्य होय.

न्यूनतम आवश्यकतांची पूर्ती

व्यक्तीला आपल्या विकासासाठी २४ तास जर आपल्या उदरनिर्वाहाचीच कामे करावी लागली तर त्याचा आर्थिक वा भौतिक विकास सोडून बाकीचा विकास होणार नाही. प्रत्येकाला आवश्यक अशा प्रकारची सवड (Leisure) प्राप्त होण्याची आवश्यकता आहे. ती जेव्हा प्राप्त होईल तेव्हा तो सांस्कृतिक व आध्यात्मिक विषयांकडे वळू शकेल. ज्यांना या सवडीचा उपयोग कसा करावा हे कळते त्यांचे बाबतीत सवड मिळणे हानिकारक होणार नाही. म्हणून प्रत्येकाला स्वतःच्या विकासासाठी जीवनावश्यक अशा वस्तू प्राप्त झाल्या पाहिजेत. अशा वस्तूंच्या प्राप्तीच्या चिंतेतून तो मुक्त व्हावयास पाहिजे. किमानपक्षी सर्वांना जीवनावश्यक वस्तू प्राप्त व्हाव्यात व संपूर्ण समाजाचा उत्कर्ष व्हावा या दृष्टीने अर्थरचना असावी असे श्रीगुरुजींचे मत होते.

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः

खाजगी संपत्ती (Private Property) विषयी श्रीगुरुजी हिंदू परंपरेनुसार विचार मांडीत. राष्ट्रीय श्रम आयोगाला (National Labour Commission) सादर करावयाच्या Memorandum च्या प्रभावलीचे उत्तर द्यावयाचे असता मी त्यांचे मत विचारले. त्यांनी म्हटले की,

“ यावद् अभियेत जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम् ।
अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥ ”

अर्थात् आपले पोट भरण्याकरता आवश्यक तितकी संपत्ती ठेवण्याची व्यक्तीला पूर्ण अधिकार आहे. यापेक्षा जो जास्त संपत्ती ठेवील तो गुन्हेगार आहे व शिक्षेस पात्र आहे. जी काही संपत्ती असेल ती परमेश्वराची आहे व मनुष्याने ‘ तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः ’ या कल्पनेप्रमाणे, त्याने जे काही आपल्याकरता ठेवले असेल ते प्रसाद म्हणून ग्रहण करावयाचे अशा प्रकारची आपली कल्पना आहे.

खाजगी संपत्तीचा अधिकार ?

खाजगी संपत्तीविषयी निरनिराळ्या देशांत टोकाच्या कल्पना बोलल्या जातात. एकीकडे अगदी free enterprise ची कल्पना आहे. त्यामध्ये संचालक जेवढे कमावतात त्या सर्वांचा ते उपभोग घेतात. तर दुसरीकडे कोणाचीही काहीही संपत्ती नाही असे मानले जाते. अर्थात् असे म्हणणाऱ्या लोकांनीही आता फार सुधारणा (modifications) केलेल्या आहेत. सोव्हिएट रशियाच्या घटनेमध्ये १० व्या कलमात personal property च्या संदर्भात असे म्हटले आहे की, तुम्ही जर जास्त qualified असाल, तुम्ही जास्त काम केले असेल, तुमच्या अंगी जास्त merit असेल, तर तुमचे आणि बाकी सामान्य मजुराचे उत्पन्न यामध्ये फरक असला तर extra-income म्हणून ते स्वतःच्या नावाने तुम्ही ठेवू शकता व तुमचा मुलगा त्यावर वारसा हक्क सांगू शकतो. माओनेसुद्धा चीनमध्ये private property चा अजूनही पूर्णपणे निषेध केलेला नाही. त्याने खाजगी संपत्ती दोन प्रकारची मानली आहे. एक, मनुष्याला means of livelihood म्हणून वापरता येते ती, व दोन, लोकांच्या शोषणाकरता किंवा शोषणांतून उत्पन्न होते ती. लोकांच्या शोषणाकरिता किंवा शोषणांतून जी खाजगी संपत्ती उत्पन्न झाली असेल तिचा माओने निषेध केला आहे. परंतु means of livelihood म्हणून जी संपत्ती असेल तिचा निषेध करण्याची आवश्यकता नाही, हा सध्याचा माओचा विचार आहे. मार्क्सनेसुद्धा छोट्या कारागिरांची (artisans) वा handicrafts करणारे जे आहेत त्याविषयी इतकेंच म्हटले आहे की आम्ही मोठ्या लोकांची खाजगी संपत्ती नष्ट करण्याच्या विचाराचे आहोत. पण छोट्यांबद्दल विचार करण्याची आवश्यकता नाही. कारण नवीन औद्योगीकरण झपाट्याने येत आहे. त्यामुळे हा वर्ग नष्ट होणारच आहे. म्हणून त्याबद्दल मार्क्सने स्पष्टपणे काहीही म्हटलेले नाही.

विश्वस्त-कल्पना

Ownership संबंधात श्रीगुरुजींचे मत असे होते की, स्वामित्व हे परमेश्वराचे. ज्याच्याकडे जी संपत्ती असेल त्यास समाजाने वा परमेश्वराने केवळ विश्वस्त (trustee) म्हणून नेमले आहे. म्हणून स्वामित्वाऐवजी विश्वस्ताची कल्पना श्रीगुरुजींना मान्य होती. महात्मा गांधींनीसुद्धा trusteeship ची कल्पना मानलेली होती, परंतु त्यांच्या कल्पनेत एक अपूर्णता आहे असे श्रीगुरुजींना वाटत असे. त्यांनी ते बोलूनही दाखविले होते. अपूर्णता ही आहे की स्वामी असो वा विश्वस्त असो, देशामध्ये जी उत्पन्नाची वाटणी झालेली आहे त्यात काहीतरी rationalisation असण्याची आवश्यकता आहे. त्याचा विचार झालेला नाही. महात्माजींना त्यावेळी तो विचार करण्याची आवश्यकता भासली नसेल. विश्वस्त कल्पनेबद्दल महात्माजींनी असे म्हंटले आहे की, संपत्तीचा विनियोग प्रत्येकाच्या सदसद्विवेकबुद्धीवर अवलंबून ठेवलेला असावा. म्हणजे त्याची संपत्ती त्याच्याजवळच असावी. मग त्या संपत्तीचा वापर विश्वस्त म्हणून करावा की करू नये हे हृदयपरिवर्तनावर अवलंबून ठेवावे. परंतु यासंबंधी काही legal mechanism असावयास हवा अशी श्रीगुरुजींची धारणा होती.

केवळ अधिकाणी
Legal minimum AS

श्रमिक-सहस्वामित्व

हल्ली जे औद्योगीकरण चालू आहे त्यामध्ये औद्योगिक समतेबद्दल विचार करण्याची आवश्यकता श्रीगुरुजींना वाटली. पूर्वी प्रमुखत्वाने जी पद्धत होती ती self employment ची होती. आपल्याकडे मालक व मजूर हे संबंध फारसे नव्हते. काही राज्यसंबंधित लोक सोडले तर सर्वजण self-employed होते. सुतार, चांभार, न्हावी हे कोणाचे मालकही नव्हते व मजूरही नव्हते. परंतु अलीकडच्या औद्योगीकरणामध्ये हे मालक-मजूर संबंध आलेले आहेत. श्रीगुरुजींची अशी कल्पना होती की देशाच्या प्रत्येक उद्योगात ज्या प्रमाणात पैशाला भांडवल मानले जाते त्या प्रमाणात परिश्रमालासुद्धा भांडवल मानले जावे. प्रत्येकाच्या परिश्रमाची किंमत भांडवलाच्या परिभाषेत करण्यात यावी. म्हणजेच मजूर हा श्रमाचे, मेहनतीचे भांडवल देणारा भागधारक (share-holder) असे मानले जावे. एखाद्या उद्योगात अंगमेहनत (manual labour) करणारे मजूर असतील तर त्या सगळ्या मजूरांचा मिळून त्या उत्पादनांत किती personal share असेल ते ठरवावयाचे. Technical आणि managerial cadre मिळून किती share असावा हे ठरवावयाचे. Technical आणि managerial cadre ची संख्या कमी असते. परंतु त्यांचे जे Contribution आहे त्याचा प्रत्येकी व्यक्तिगत share हा मोठा आणि मजूर हे केवळ मजुरी करणारे असतील तर त्यांची संख्या जास्त असल्यामुळे त्यामानाने त्यांचा प्रत्येकी व्यक्तिगत share कमी असणार. परंतु सर्वांचा मिळून share काय आहे ते ठरविण्यात यावे व त्याला अनुसरून त्या त्या समूहामध्ये

share ची वाटणी व्हावी. अशा प्रकारे प्रत्येकाला भागधारक म्हणजे मालकीमध्ये आपण सहभागी आहोत ही कल्पना असावी. यामुळे उद्योग नीट चालतील व औद्योगिक शांतता आणि उत्पादनवाढ यांचेही आश्वासन मिळेल. अशा प्रकारचा एक सम्यक विचार श्रीगुरुजींनी आपणापुढे ठेवला आहे.

भारताची घटना

आपल्या राजकीय घटनेविषयी (Constitution) सर्वच देशभक्तांप्रमाणे त्यांनी आपली श्रद्धा प्रकट केली होती. परंतु इतर राष्ट्रांच्या घटनेचे अनुकरण करून, काही इकडचे काही तिकडचे असे घेऊन, जी घटना केली आहे त्याऐवजी ती एक सलग (Compact) व एकजिनसी (integrated) घटना असावी व भारतीय भूमीमध्ये तिची पाळेमुळे असती तर बरे झाले असते असे त्यांना वाटत असे.

हिंदू पद्धतीची लोकशाही

लोकशाहीविषयी ती हिंदू पद्धतीची असती तर अधिक बरे झाले असते असे त्यांना वाटे. पंचायत राज्यापासून ते वरच्या संसदेपर्यंत ज्या रचना आहेत त्यासंबंधी त्यांनी विचार मांडला आहे. पंचायत राज्य आवश्यकच आहे. परंतु सध्या केवळ त्याचे विडंबन मात्र चालू आहे. ह्या पद्धतीत एक आवश्यक फरक जर घडवून आणला तर पुष्कळशी क्रांती होईल. तो फरक म्हणजे पंचायत राज्यात प्रमुख म्हणून जी निवड व्हावयाची ती majority - minority या पद्धतीने होऊ नये. तर प्रमुखाची निवड एकमताने व्हावी. त्याचे फार दूरगामी परिणाम होतील. निवड जर एकमताने व्हावयाची असेल व majority - minority च्या आधारावर होणार नसेल तर गटबाजीला (factionalism) आळा बसतो.

लोकशाहीच्या सध्याच्या पद्धतीतील त्रुटी लक्षात घेऊनहि सध्याच्या परिस्थितीत कमीत कमी उणीवा असलेली ती शासन पद्धती आहे या विचाराकडे त्यांचा कल होता. प्रादेशिक क्षेत्र व त्यांत समाविष्ट असलेली लोकसंख्या यांचाच तेवढा प्रतिनिधित्वाचा विचार आजच्या लोकशाहीत आहे.

जोपर्यंत असेंब्ली - पार्लमेंटचा प्रश्न आहे तोपर्यंत ते केवळ इंग्लंडच्या पद्धतीप्रमाणे territorial representation आहे. एकेका प्रादेशिक भागांतून एकेक प्रतिनिधी म्हणून जातो. त्याला functional representation ची जोड असावी. म्हणजे उद्योगशः किंवा कर्मशः प्रतिनिधित्व असावे. आजची विधिमंडळाची सभासद संख्या तीच कायम ठेवायची असेल तर territorial representation चे प्रमाण वाढवावे. एकेकाला जास्त लाख लोक represent करण्याची व्यवस्था करण्यात यावी व मग ज्या काही जागा रिकाम्या होतील त्यामध्ये functional representation ची

माणसे यावीत. म्हणजे जसे, सोळा लाख रेल्वे मजूर आहेत. त्यांचे एक-दोन प्रतिनिधी संसदेत असावेत. व्यापारी आहेत त्यांचे प्रतिनिधी असावेत. शेतकऱ्यांचे असावेत. कोणत्या उद्योगाला किती प्रतिनिधित्व द्यावयाचे हा प्रश्न आहे. परंतु हे जे निरनिराळे interest groups आहेत त्यांचे प्रतिनिधित्व म्हणजेच functional representation असावे. मग आजच्या विधानसभा वा संसदेमध्ये जो समतोल नाही तो निर्माण होईल व अधिक चांगला विचार तेथे होऊ शकेल असे त्यांना वाटत होते.

ह्या विचाराला धरून लोकशाहीची चौकट उभी करावयाची झाल्यास निर्माण होणाऱ्या समस्यांचीही त्यांना जाणीव होती. अशी रचना कार्यान्वित करण्यासाठी एकेका मतदारसंघाची करावी लागणारी पुनर्रचना, उद्योगधंद्यांची विशेषतः लघुउद्योगांची वर्गवारी, उद्योगधंद्यानुसार निश्चित करावा लागणारा मतदार आणि मतदारसंघ यांची अचूक सांगड घालण्याची रीत, मतदारांच्या उद्योगधंद्यात बदल झाल्यावर मतदारसंघातही बदल करावा लागण्याची अनिवार्यता व तसे करण्याची पद्धती, महिला मतदारांचे उद्योग धंद्याशी नाते जोडताना ही समस्या तर अधिकच जटिल होणार, यासारख्या सर्व समस्या या नव्या लोकशाहीच्या चौकटीचा विचार करताना उभ्या राहतील हे त्यांनी हेरले होते. म्हणूनच श्री गुरुजी म्हणत की, या विषयाचे जे तज्ज्ञ असतील त्यांनी यात नीट लक्ष घातले पाहिजे, व या समस्यांवर तोडगा शोधून काढला पाहिजे.

उद्योगधंद्यानुसार प्रतिनिधित्वाची कल्पना प्रथम मान्य झाली तर तिच्या कार्यवाहीच्या बारकाव्यांचा विचार करणे तज्ज्ञांना अवघड जाणार नाही, म्हणून श्रीगुरुजींनी आपला स्वतःचा असा तपशीलवार आराखडा (Blue print) पुढे न मांडता प्रमुख सूत्र तेवढे मांडले आहे. किंबहुना आजच असा एखादा आराखडा एखाद्या व्यक्तीने किंवा एखाद्या विचाराला अनुसरणाऱ्या व्यक्तिसमूहाने पुढे मांडला तर या विचाराच्या स्वाभाविक विकासक्रमातच तो अडथळा उत्पन्न होईल अशी त्यांची व्यवहारी भूमिका होती.

व्यक्तिजीवनाचे ध्येय

अशा पद्धतीने एक संपूर्ण व समग्र विचार केला तर मनुष्याची प्रगती व पूर्ण विकास होऊ शकेल. नराचा नारायण होईल. व्यक्तीच्या विकासासाठी त्याला त्याचे ध्येय स्पष्ट व्हावयास हवे. हे ध्येय आमच्या परंपरेने दिले आहे. ते आहे धर्म, अर्थ, काम, आणि मोक्ष. ही चार वेगवेगळी ध्येये नाहीत; तर ती चार मिळून एकच ध्येय आहे. ते चतुर्विध (four-fold) ध्येय आहे.

एका व्यक्तीचा विकास दुसऱ्या व्यक्तीच्या विकासांत बाधा न होईल अशा तऱ्हेचे सामाजिक अनुशासन हवे. व्यक्तिविकास, व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि सामाजिक अनुशासन यांचे न्वय झाला पाहिजे, या दृष्टीने समाजात एक अनुशासन असले पाहिजे. परंतु

ज्याप्रमाणे पश्चिमेकडच्या काही लोकांनी लोकशाहीच्या (democracy) नावाखाली, स्वातंत्र्याच्या (liberty) नावाखाली, स्वेच्छाचार (licentiousness) आणला किंवा काही लोकांनी शिस्तीच्या (discipline) नावाखाली बराकीकरण (regimentation) आणले तेही बडू नये. तर अनुशासित लोकशाही (disciplined democracy) आणि लोकशाही अनुशासन (democratic discipline) या आधारावर समाजाची रचना व्हावयास हवी.

काही लोकांनी आपला विचार केवळ भौतिकतेच्या (materialism) आधारावर मांडला-तर अन्य काही लोकांनी भौतिक गोष्टींना सोडून आपला विचार मांडला. आपल्या चतुर्विध पुरुषार्थांच्या कल्पनेत असे नाही. या कल्पनेत अर्थ आणि काम या दोन भौतिक (material) गोष्टी आहेत तर धर्म आणि मोक्ष या दोन अभौतिक (non-material) गोष्टी आहेत. यात भौतिक आणि अभौतिक गोष्टींचा योग्य समन्वय साधला आहे. इतकेच नव्हे तर अर्थ व काम यांना धर्म व मोक्ष यांच्यामध्ये बसते (sandwich) केले आहे. हे चतुर्विध पुरुषार्थांचे उद्दिष्ट आमच्याकडे प्रत्येक व्यक्तीसाठी ठेवले आहे.

अर्थविचार

अर्थाच्या बाबतीत श्रीगुरुजींना असे वाटे की, अर्थाचा प्रभावही घातक आहे आणि अभावही घातक आहे. अर्थाच्या प्रभावातून अनिष्ट गोष्टी निर्माण होतात. आणि अर्थाच्या अभावातूनही अनिष्ट गोष्टी निर्माण होतात. या दोन्हींचा सुवर्ण-मध्य साधला पाहिजे. श्रीगुरुजींचा अर्थविषयक विचार संतुलित, संकलित, सम्यक् आणि सर्वेकष होता. याबाबतीत दोन अतिरेकी विचार आमच्या देशात, तसेच बाहेरही, मांडले गेले आहेत. यातील एक आहे, संपूर्ण आर्थिक व्यवहार खुला असला पाहिजे हा. याला free-enterprise किंवा Laissez-faire म्हणून संबोधले जाते. दुसरा विचार असा की व्यक्तीपारी काही राहू नये, सर्व सरकारपारी असावे. हे दोन्ही प्रकारच्या केंद्रीकरणाचे विचार चुकीचे आहेत. श्रीगुरुजी विकेंद्रीकरणाच्या (decentralization) मताचे होते. सत्ता व संपत्तीचे केंद्रीकरण न व्यक्तीजवळ व्हावे, न सरकारजवळ, असा त्यांचा विचार होता.

कामविषयक

पुरुषार्थांचा जो तिसरा भाग आहे त्या ' कामा 'च्या बाबतीतही त्यांचे काही म्हणणे होते. नैतिकतेच्या बाबतीत त्यांचा विशेष आग्रह असे. परंतु कामशक्तीचेही काही महत्त्व आहे हे दृष्टीआड करणे बरोबर नाही असे ते समजत असत. कामशक्तीला अनियंत्रित राहू देणे समाजाच्या दृष्टीने घातक आहे. कामशक्तीचे वास्तव स्वरूप न ओळखणे हे देखील समाजहिताच्या दृष्टीने घातक ठरेल. काम ही मोठी शक्ती आहे

आणि तिची दखल घेतली पाहिजे असा आग्रह सर्वच लोकांनी बाळगला पाहिजे. फॅशनच्या नावावर नीतिमत्ता नष्ट करणे हे विनाशाचाच मार्ग मोकळा करण्यासारखे होईल.

परंतु विवाहादींच्या बाबतीत सर्वोसाठी समान नियम लागू करणे चुकीचे होईल. कामशक्तीच्या बाबतीत भिन्न भिन्न लोकांची भिन्न भिन्न पातळी असू शकते.

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥

ही ज्यांची उंची आहे त्यांच्याकरता ब्रह्मचर्य व एकपत्नीव्रताची आवश्यकता आहे. परंतु त्याबरोबरच वास्तववादी (realistic) असण्याचीही आवश्यकता आहे. तरच समाजात नीतिमत्ता राहील. समाजात अन्य प्रकृतीचेही लोक असतात.

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥

असे जे लोक आहेत, ज्यांची कामशक्ती स्वाभाविकच अधिक आहे, त्यांनाही एकपत्नी-व्रताच्या साऱ्यांत राहण्याची जबरदस्ती करणे उचित होणार नाही. असे केल्यास समाजातील नैतिक संतुलन बिघडेल. परंतु नीतिमत्तेच्या बाबतीत मात्र कठोरपणा (strictness) असला पाहिजे.

मोक्ष-कल्पना

मोक्ष म्हणजे तरी काय ? हे एक सुख आहे. प्रत्येक व्यक्ती सुखामागे धावते. मग असे असू नये काय की हे सुख चिरंतन, घनीभूत व त्रिकालाबाधित असेल ? असे जे चिरंतन, घनीभूत व अखंड सुख आहे ते म्हणजेच मोक्ष. अन्य ज्या उपासना आहेत त्या प्रत्येकाने आपआपल्या पद्धतीने प्राप्त करून घ्याव्यात. “साधनानाम् अनेकता” हा त्यांचा विचार होता.

सर्व साधनांचे अंतिम उद्दिष्ट

भिन्न भिन्न उपासनापद्धतीत काही परस्परविरोध आहे असे मानावयास ते तयार नव्हते. सर्व उपासनामार्ग सरतेशेवटी अद्वैताकडे जाणारे आहेत. वेगवेगळ्या उपासनामार्गांचे अनुसरण करणाऱ्यांनी आपआपले मार्ग नीट न समजल्याने संघर्ष निर्माण झाले आहेत; समजून घेण्यात थोड्या गडबडी झाल्या आहेत असे त्यांना वाटे. उदाहरणार्थ, असे सांगता येईल की येशू ख्रिस्ताने जो विचार दिला आहे तो आमच्या विचाराहून भिन्न नाही. बायबलमध्ये येशू ख्रिस्ताने जे म्हटले त्यामध्ये अहिंदू असा विचार नाही. परिभाषा (terminology) वेगळी असेल. फक्त भाषेचा फरक आहे. कारण ज्या लोकांना तो विचार सांगावयाचा होता त्या लोकांची मनोधारणा

(मनोवैज्ञानिक पार्श्वभूमी) वेगळी होती. आणि त्यामुळे according to the level of audiences त्यांना परिभाषा वापरावी लागली.

ख्रिस्ताचे प्रतिपादन

येशू ख्रिस्तानी म्हटले की “ Glory be to Thy name; My Lord ”, याला आमच्याकडे ‘ द्वैत ’ म्हटले गेले आहे. किंवा त्यांनी असे म्हटले आहे, “ I am in my Father, He in You and You in Me ” म्हणजे त्यांनी ‘ विशिष्ट-अद्वैत ’ शब्दाच्या ऐवजी या शब्दांचा उपयोग केला. त्याने असेही म्हटले आहे की “ I and my Father are One ” हे सांगताना त्यांनी ‘ शांकराद्वैता ’चा त्या परिभाषेत वापर केला आहे. ही समजून घेण्याची गोंष्ट आहे असे त्यांना वाटे.

महंमदसाहेबांचे प्रतिपादन

महंमद पैगंबरांच्या बाबतीत त्यांची धारणा अशी होती की त्यांनी जेव्हा जे सांगितले ते त्या वेळी लिहिले गेले नाही. त्या विचारांचे संकलन त्यांच्यानंतर फार दिवसांनी झाले. शिवाय त्यांच्या अनुयायांमध्ये समजूतदारपणाचा अभाव होता. उदाहरण म्हणून त्यांनी एक गोंष्ट सांगितली. आपणास ठाऊक आहे की कुराणात ‘ तलवार ’ नावाचा एक अध्याय आहे. त्यामध्ये अल्लाने त्यांना असा साक्षात्कार (revelation) दिला आहे की जर केवळ शांतीच्या मार्गानेच जाल तर आधीच्या प्रेषितांच्या बाबतीत जे घडले त्याचीच पुनरावृत्ती होईल. हे योग्य नव्हे. म्हणून तलवार हातात घेतली पाहिजे. याचा आधार घेऊन इस्लाममध्ये एक आक्रमक व विध्वंसक प्रवृत्ती सर्वत्र दिसू लागली. इस्लामचे लोक व ज्यू लोक यांच्यात जोपर्यंत समझोता होता तोपर्यंत जेरुसलेमकडे तोंड करून नमाज पढणे चालू होते. पण जेव्हा ज्यू लोकांनी या समझोत्याचा भंग केला, विश्वासघात केला, तेव्हा शस्त्र उचलणे भाग पडले. हा साक्षात्कार त्या विशिष्ट परिस्थितीत योग्य होता. परंतु तोच सर्व देशाकरता व सर्व काळाकरता नियम मानणे (generalization करणे) इस्लामच्या लोकांच्या समजूतदारपणाच्या अभावाचे द्योतक होते. या बाबतीत महंमदसाहेबांच्या शिष्यांनी त्यांच्यावर अन्याय केला आहे.

कार्ल मार्क्सविषयी

कार्ल मार्क्सविषयी त्यांचे एक मत होते. तो सुद्धा एका religion चा प्रेषितच होता आणि त्याच्यावरही अन्याय झाला आहे. तो अन्याय दोन प्रकारे झाला आहे असे ते मानीत. मार्क्सला Marxism नावाचा इझम (वाद) उत्पन्न करायचा नव्हता. त्याला केवळ scientific way of thinking प्रतिपादन करावयाचा होता. परंतु त्याच्या शिष्यांनी त्याच्या विचारांना एका इझममध्ये fossilise करून त्याच्यावर सर्वांत मोठा अन्याय केला. दुसरा अन्याय म्हणजे त्याच्या अनुयायांनी— विशेषतः भारतातील

कम्युनिस्टांनी- मार्क्सला Crude Materialist बनवला. वस्तुतः तसा तो नव्हता. The Philosophical and Economic Manuscripts, 1844, या त्याच्या पेपरची पृष्ठभूमी Ethics ची होती. मार्क्सची प्रेरणा ethical होती व economics ला त्याने साधन म्हणून उपयोगात आणले. ही गोष्ट पूर्णपणे दुर्लक्षून आणि त्याला Crude Materialist या फॉर्ममध्ये उपस्थित करून त्याच्यावर अन्याय केला आहे. मार्क्सच्या विचाराचा इक्षम न करता ते विचार विशुद्ध स्वरूपात Scientific way of thinking राहते तर ते अंतिम सत्यापर्यंत पोहोचले असते आणि मग त्याचा व आमचा मार्ग एकच राहिला असता यात काहीच शंका नाही. मार्क्सच्या विचाराबाबत मौलिक मतभेद असूनसुद्धा त्याचेबद्दल असा एक उदार विचार श्रीगुरुजींचा होता.

तेव्हा अशा पद्धतीने निरनिराळ्या समाजात उत्पन्न झालेल्या श्रेष्ठ पुरुषांच्या अनुयायांनी त्या पुरुषांना नीट समजून न घेतल्यामुळे त्यांच्यावर अन्याय केला आहे असे श्रीगुरुजींना वाटे.

अंतिम तत्त्व एकच

जरी भिन्न भिन्न विचार असले तरी जोपर्यंत ते विचार मूल प्रेरणा (spirit) घेऊन चालतात तोपर्यंत सर्व विचारांना घेऊन मनुष्य वाटचाल करू शकतो. ज्याची जशी उपासनापद्धती असेल तशी त्यावर श्रद्धा ठेवून प्रत्येकाने आपआपल्या पद्धतीने उपासना करावी. त्यात मतभेद होण्याची आवश्यकता नाही. कोणी शिव म्हणतील, कोणी विष्णू म्हणतील; कोणी अल्ला म्हणेल तर कोणी यहोवा म्हणतील; कोणी Father in Heaven म्हणतील तर कोणी Matter ही म्हणतील. तरी अंतिम तत्त्व एकच आहे. याचे दर्शन आमच्या द्रष्ट्यांनी केले. जर तुम्ही लोकांच्या मार्गात कृत्रिम अडथळा उत्पन्न केला नाही तर लोकांना अंतिम साक्षात्कारापर्यंत पोहोचता येईल. 'साधनानां अनेकता' असा त्यांचा विचार होता.

सामाजिक अनुशासन

'साधनानां अनेकता' या न्यायाने ज्याची जशी उपासना पद्धती असेल त्यावर श्रद्धा ठेवून प्रत्येकाने आपआपल्या पद्धतीने उपासना करावी. प्रत्येकजण ज्यामुळे अखंड, चिरंतन व धनीभूत सुख प्राप्त करू शकेल असा त्याचा संपूर्ण विकास व्हावा- खरा आत्मिक विकास व्हावा. असा आत्मिक विकास होण्याच्या दृष्टीने प्रत्येकाला प्रवृत्त करता आले तर करावे असे त्यांना वाटे. एका व्यक्तीच्या सुखप्राप्तीच्या मार्गात दुसऱ्या-मुळे अडथळा उत्पन्न होऊ नये अशा प्रकारचे सामाजिक अनुशासन उत्पन्न व्हावे आणि सामाजिक अनुशासनाने संपन्न अशा घटक समाजाने अन्य सर्व राष्ट्रीय समाजांशी सहकार्य आणि सामंजस्याचा व्यवहार करावा. असा की ज्यामुळे संपूर्ण मनुष्य जातीचा आपणास सामग्र्याने विचार करणे शक्य होईल.

धर्माची अपरिहार्यता

व्यक्तीचा विकास व सर्व व्यक्तींची अनुशासनबद्ध समाजरचना व त्यांचा आध्यात्मिक विकास व्हावयाचा असेल तर दोन्ही दृष्टींनी धर्माचीच आवश्यकता आहे. धर्माची आवश्यकता म्हणजे निकोप रचनेची आवश्यकता होय. जोपर्यंत धर्मप्रवण मन नाही तोपर्यंत व्यक्तीचा विकास व्हावयाचा नाही; समाजाची धारणा व्हावयाची नाही. राष्ट्रकुटुंबामध्ये (Comity of Nations) प्रत्येक राष्ट्राला मानवतेकरता स्वतःचे असे Contribution द्यावयाचे आहे. आपल्या राष्ट्रचे वैशिष्ट्य म्हणजे आध्यात्म त्याचे Contribution द्यावयाचे आहे. तेव्हा एकूण मानवतेकरिता जे Contribution करावयाचे आहे ते करू शकण्याच्या दृष्टीने प्रत्येक मन धर्मप्रवण करण्याची आवश्यकता आहे.

जेथे Socio-economic order चांगली आहे तेथे ती तशीच टिकविण्याकरताही धर्मप्रवण मनाची घडण करणे आवश्यक आहे. ही धर्मप्रवणता एक मनोनिष्ठ (Subjective) गोष्ट आहे. Socio-economic order ही एक वस्तुनिष्ठ (objective) गोष्ट आहे. मनोनिष्ठतेच्या दृष्टीने धर्मप्रवणता आणि वस्तुनिष्ठतेच्या दृष्टीने socio-economic order या दोन्ही गोष्टींची आवश्यकता आहे.

विचारांचा निकष

Socio-economic order चा विचार करतांना कोणतीही वैचारिक आडकाठी (inhibition) न ठेवतां आजच्या परिस्थितीत जे आवश्यक आहे ते करण्यास आपली काहीच हरकत नाही. मात्र अशी गोष्ट करतांना मानवी कल्याणाच्या एकमेव निकषावर घासूनच ती केली पाहिजे. नव्या गोष्टी येतील, येऊ द्यात ! जुन्या गोष्टी जातील, जाऊ द्यात !! पण हे होत असताना त्यामागील प्रेरणा (motivation) काय आहे हे मात्र पाहिले पाहिजे.

धर्मप्रवणता

येथील विचारवंत, स्मृतिकार, जी कोणती नवीन समाजरचना येथे आणू इच्छित असतील, ती नवीन समाजरचना, प्रत्येक व्यक्तीचे मन त्या समाजरचनेस अनुकूल झाल्याशिवाय, म्हणजेच धर्मप्रवण झाल्याशिवाय, आणू शकणार नाहीत.

संस्काराची आवश्यकता

धर्मप्रवणता आणावयाची असेल, धर्मप्रतिष्ठापनेचा मार्ग प्रशस्त करायचा असेल, नवीन socio-economic order आणायची असेल तर त्याकरता विशिष्ट अस्त्रथा (pre-condition) म्हणून प्रत्येक व्यक्तीच्या मनांत समाजाविषयी एकात्मतेची भावना निर्माण होईल असे संस्कार प्रत्येक मनावर करण्याची पद्धती असावी, असे त्यांना वाटत

असे. मी या संपूर्ण राष्ट्रपुरुषाचा एक घटक आहे, मला वेगळे स्वतंत्र अस्तित्व नाही, राष्ट्र हे संपूर्ण शरीर आणि मी केवळ त्याचा एक अवयव असा अंगांगीभाव उत्पन्न करणारे संस्कार होण्याची आवश्यकता आहे. असे संस्कार केवळ भाषणांनी वा घोषणांनी होऊ शकणार नाहीत. त्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीला एका विशिष्ट वातावरणात काही काळ दररोज आणणे आवश्यक आहे.

संघ-शाखा : आगामी समाजाचे प्रारूप (Infra-structure)

आजच्या संघ-शाखा म्हणजे भविष्यकाळात येणाऱ्या socio-economic order चे प्रारूप आहे— Infrastructure आहे. अशा आदर्श सामाजिक रचनेस अनुकूल असणाऱ्या मनाची निर्मिती करण्याचे संघशाखांचे काम आहे, अशी श्रीगुरुजींची दृष्टी होती. यातून जे मन निर्माण होत आहे, जे अनुशासनबद्ध संघटन तयार होत आहे ते परम वैभवाप्रत जाण्याची क्षमता ठेवणारे, समर्थ असे आहे. यात प्रत्येक व्यक्तीचा संपूर्ण विकास होण्याचे आश्वासन आहे; संपूर्ण समाजाची धारणा होण्याचे आश्वासन आहे; इतकेच नव्हे तर आपला समाज आणि राष्ट्र यांचे एकूण मानवतेला, जी आपली वैशिष्ट्यपूर्ण contribution आहे, तिचेही आश्वासन यामध्ये आहे.

अशा समग्र जीवनाच्या विचाराचे, अशा सर्वस्पर्शी व भारतीय भूमीतून उत्पन्न झालेल्या विचाराचे संपूर्ण दर्शन श्रीगुरुजींना झाले होते व ते इतरांनाही घडविण्याचा प्रयत्न त्यांनी संपूर्ण आयुष्यभर केला.

परमपूजनीय श्रीगुरुजी (कै. मा. स. गोळवलकर) यांच्या एकोणसत्तराव्या जन्म-तिथिनिमित्त खासदार दत्तोपंत ठेंगडी यांनी केलेल्या भाषणावरून.

माघ कृष्ण एकादशी (विजया एकादशी) शके १८९५— दि. १७-२-७४.